

CHURCH STUDIES

Year **XX**

Number **20**

The Centre of Church Studies
International Center for Orthodox Studies
Niš, 2023



Godina **XX**

Broj **20**

Центар за црквене студије
Међународни центар за православне студије
Ниш, 2023

CRKVENE STUDIJE / CHURCH STUDIES

ISSN 1820-2446

eISSN 2738-1633

Издавачи

Центар за црквене студије, Ниш
Међународни центар за православне студије, Ниш

Редакција:

академик Анатолиј Турилов (Москва), др Жан Клод Ларше (Стразбур)
академик Витомир Митевски (Скопље), др Иван Христов (Софија),
др Александар Наумов (Венеција), др Бранислав Тодић (Београд),
др Борис Брајовић (Никшић), др Слађана Ристић Горгиев (Ниш),
др Владимир Цветковић (Ниш), др Синиша Мишић (Београд),
др Бранко Горгиев (Ниш), др Панос Софоулис (Атина),
др Изабела Лис Вјелгош (Познањ), др Владимир Алексић (Ниш),
др Борис Стојковски (Нови Сад), др Мажана Кучинска (Познањ),
др Василиос Кукусас (Солун), др Јанис Какридис (Берн), др Дионисиј Шленов (Москва),
др Валентина Гулевска (Битољ), др Виктор Савић (Београд), др Сергеј Темчин (Вилњус),
др Ивица Живовић (Ниш), др Кристина Митић (Ниш), секретар,
др Ангелики Деликари (Солун), међународни секретар

Уредник

Др Драгиша Бојовић (Ниш)

Адресе

Центар за црквене студије
18000 Ниш, Обреновићева бр. 20
телефон: 063 847 84 99, e-mail: crkvene.studije.nis@gmail.com

Међународни центар за православне студије
18000 Ниш, Обреновићева бр. 20

Графичко решење назива часописа
Светозар Пајић Дијак

Илустрација на корици
Заставица у дечанском Четворојеванђељу (последња четвртина XIV века, бр. 6)

Штампа: ПУНТА, Ниш

Тираж: 100 примерака

Излази једном годишње

Електронско издање: www.crkvenestudije-churchstudies.com

Катарина Митровић*Филозофски факултет, Београд**Центар за историјску географију и историјску демографију**Међународни центар за православне студије, Ниш**e-mail: katmit035@gmail.com***КРАЉИЦА ЈЕЛЕНА У УЛОЗИ МАЈКЕ***

Апстракт: У овом раду пажња је усмерена на приватни и породични живот краљице Јелене, с посебним освртом на њене односе са синовима краљевима – Драгутином и Милутином, ћерком Брњачом, снахама Каталином и Симонидом, унукама Катарином и Маргаритом, као и другим појединцима и мањим групама људи који су је могли доживљавати као мајчинску фигуру. Потенцијално веродостојна реконструкција краљичине личности из улоге мајке извршена је на основу података садржаних у житијима из пера архиепископа Данила Другог, сведочанствима Теодора Метохита и других византијских писаца, повељи за Ратачку опатију, преписци с Апостолском столицом, ктиторским натписима и ликовним представама. Изворни подаци тумачени су у кључу дубинске психологије, архетипова мајке Карла Густава Јунга и трансакционе анализе као теорије о развоју понашања.

Кључне речи: краљица Јелена, архиепископ Данило Други, краљ Драгутин, краљ Милутин, принцеза Брњача, мајчинство.

Аутентична и харизматична личност краљице Јелене утиснула је снажан печат у животе чак тројице српских краљева – супруга Стефана Уроша I (1243–1276) и синова Стефана Драгутина (1276–1282) и Стефана Уроша II Милутина (1282–1321). Осмог фебруара 2014. године навршило се седам векова од упокојења једине *свете краљице* међу Србима, па је то био повод за настанак бројних радова који се баве питањем њеног порекла донедавно сумираног епитетом *Анжујска*, али и њеном *државом*, односима са Апостолском столицом и православним духовницима у Јерусалиму, на Синају, Раиту и Светој Гори, њеним дипломатским активностима, добротворним радом, ктиторским прегнућима, школом за девојке, њеним култом и перцепцијом њеног лика у потоњим вековима.¹ Ктиторка манастира Градац уједно је прва жена у српској повесници о чијем

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451–03–68/2022–14/200163).

¹ О краљици Јелени постоји бројна литература. На овом месту доносимо најважније наслове, који су се појавили углавном у протеклих двадесетак година: McDaniel 1982–1983, 43–50; Кандић 2005; Тодић 2006–2007, 59–77; Поповић 2010; Томин 2014; Копривица 2015, 13–26; Алексић 2015, 31–37; Стојковски 2015, 41–48; Поповић 2015, 53–60; Митровић 2015, 65–81; Загарчанин 2015, 85–115; Цветковић–Гаврић 2015, 119–135; Јовић 2015, 171–182; Пејић 2015, 187–196; Тодић 2018, 33–50; Тодић 2019, 3–14; Van Tricht 2020, 1–52; Узелац 2021, 187–206; Порчић 2021a, 31–68; Роџић 2021b, 181–208; Коматина 2021a; Митровић 2022a, 89–95.

животу је написано житије упоредо са животописима српских краљева и архиепископа.² Приватни и породични живот краљице Јелене досад је измицао пажњи истраживача из посве разумљивих разлога, пре свега због природе изворних сведочанстава, која изискују посебан методолошки приступ. У једном другом раду пажњу смо усмерили на Јелену као супругу.³ Намера нам је да овог пута краљичин лик осветлимо из улоге мајке, разматрајући не само њене односе са синовима Драгутином и Милутином, већ и са другим особама, углавном женског пола, за које се може оправдано претпоставити да су је доживљавале као важну мајчинску фигуру. Приликом тумачења изворних вести пошли смо од премиса дубинске психологије⁴ и архетипа мајке Карла Густава Јунга⁵, као и поставки трансакционе анализе Ерика Берна као теорије о развоју понашања.⁶

Данило на почетку животописа српских владара наглашава да је у обавези да саопшти оно што је чуо од старих људи који *беху сведоци дела њихових* онако како је та казивања разумео.⁷ У *Житију краљице Јелене* писац је не само наратор, већ и очевидца, који говори *по истини колико и ја очима мојима видех и што ми објавише сведоци живота ове блажене Јелене пре мене*.⁸ Данило је рођен око 1270. године.⁹ Краљицу је упознао када увелико беше загазила у седму деценију живота. Упркос разлици у годинама, између бањског епископа у пуној животној снази и краљице, чији се живот ближио крају развило се искрено пријатељство, што Данилов исказ недвосмислено потврђује. Присан однос с Јеленом у великој мери је утицао и на његову објективност у приступу главној јунакињи. Такође, треба имати на уму да је Данило о краљици писао пошто је протекло најмање три године од њене смрти. Временска дистанца му је, истина, омогућила да Јеленину личност и живот сагледава целовито, у политичком, друштвеном и породичном контексту, али је проток времена донео и заборављање и несвесно преобликовање сећања, на шта писац није могао да увек вољно утиче. Предочене чињенице треба имати у виду приликом тумачења Данилових навода.¹⁰

У *Животу благочастивог краља Уроша* Јелена је приказана као достојна супружница човека и владара који је пун врлина, милостив и благодатан, веома образован, посвећен добростању државе, *ревнитељ отачаским законима* и, уз то, *красног изгледа*.¹¹ Жена *од царскога племена и од фрушкога рода* је Богом дарована, богољубива, благочастива и христољубива. Она је одана и послушна супругу с којим је сједињена *по законском предању* да би заједно с њим творила *добра и богољубазна дела* служећи

2 Краљичино житије Данило је писао у време када је био хумски епископ, вероватно 1317. године, пошто је обављено подизање моштију три године након њеног упокојења. О структури, темама, мотивима, поетици и другим књижевним особинама *Житија краљице Јелене* в. Јухас Георгиевска 2013, 27–40; Бојовић 2015, 139–146; Дојчиновић 2015, 151–166.

3 Митровић 2022б (у штампани).

4 Nastović 2015.

5 Jung 2015, 85–116.

6 Bern 2019; Gulding 2007, 24–60.

7 Данило Други 2008, 53.

8 *Исто*, 98.

9 О животу, личности и духовном путу архиепископа Данила Другог (1324–1337), као и о времену у коме је живео и стварао, видети радове у зборнику *Архиепископ Данило II и његово доба* 1991.

10 О особинама Даниловог књижевног стваралаштва в. Мак Данијел 1984, 42–52; Мак Данијел 1991, 217–224; Трифуновић–Витић 2001, 17–25. Такође в. предговор Г. Мак Данијела и Д. Петровића у Данило Други 2008, 7–25, 26–45.

11 Данило Други 2008, 55–56.

Господу.¹² Јелена наставља породичну традицију јер је и бака њеног мужа, *часна и богољубива Ана*, такође *угодна дела творила пред Господом у дому мужа свога Стефана Немање*, коме се *са сваком послушношћу и добром нарави* покоравала.¹³ Јелена је темељ идеалног хришћанског брака, чији је задатак да обуздава и каналише нагоне у циљу прокреације, како би се обезбедио континуитет живота и ублажио страх од смрти.¹⁴ Пред крај II века Климент Александријски наглашавао је да брачна заједница живот чини складним, јер духовно зрели хришћанин и хришћанка јесу темељ велике породице и узорног домаћинства, чиме постају *бледа слика божанске промисли*.¹⁵

У *Житију краљице Јелене* главну јунакињу кресе особине као што су самосвест, самосталност у доношењу одлука, зрелост у доживљају и тумачењу животних околности и изазова. За Данила краљица је особа благе нарави, побожна, богољубива и човекољубива, стрпљива у опхођењу, спремна да саслуша саговорника, ослобођена друштвених предрасуда, посвећена бризи о другима. Асертивност је развила захваљујући добром образовању, јер је *познавала све књиге* и била спремна да *одговори свакоме ко је пита*. Истовремено, она је и *оштра речју*, што би могло значити да је комуницирала јасно и директно, чак заповедним тоном.¹⁶ Јелена је аутентична личност, коју одликује проактивни однос према животу, развијена индивидуалност, способност аутодетерминације, тежња ка самоостарењу, изграђен вредносни систем.¹⁷ Данило је оваквом приказује тек после Урошеве смрти, када је, пошто је увелико прешла четрдесету годину, одлучила да се приклони *реду удовица*.¹⁸ Опредељење за доживотну безбрачност озваничила је примањем монашког пострига у Цркви Светог Николе у *славном граду Скадру*. Краљицу је замонашио старац Јов, један од њених омиљених духовника.¹⁹ С монашким велом приказана је у поворци Немањића светитеља у Цркви Светог Ахилија у Ариљу, задужбини краља Драгутина, насликаној 1295–1297. године.²⁰

Особине које су Јелену одликовале у оба животна периода утицале су и на њено мајчинство, првенствено на однос према синовима. Јеленину младост и почетак њеног брачног живота обележила је траума губитка прворођеног детета, сина Стефана, коме би у будућности вероватно била намењена улога престолонаследника. Једино сведочанство о његовом животу налази се у Студеници. Реч је о надгробној плочи у поду, поред гробнице славног прадеде Стефана Немање, с избледелим натписом: † *Стефан, син краља Уроша, унук Светога Симона монаха и праунук Светога Симеона*, испод које су пронађени остаци детета које је у тренутку упокојења имало око две године.²¹ Траг о болном губитку забележио је владика Данило у Урошевом житију. Наиме, он наводи да

12 *Исто*, 56–57.

13 Стефан Првовенчани 2012, 43.

14 Св. Григорије Ниски је у другој половини IV века истицао да се неумољива смртна претња превазилази рађањем и подизањем деце, чиме се остварује непрекинута нит живота, Браун 2012, 353–372. Пред крај истог века Св. Јован Златоусти сматрао је да је сврха брака да успостави контролу над нагонима, како би се сексуалност, доживљена као необузdana мрачна сила, уподобила захтевима хришћанског друштва, *Исто*, 373–390.

15 *Исто*, 190–207.

16 Данило Други 2008, 100–101.

17 Војановић 1985, 11–15.

18 О феномену удовишта у ранохришћанским црквама в. Браун 2012, 215–218.

19 Данило Други 2008, 120. Православна Црква Светог Николе налазила се у скадарском Доњем граду, недалеко од градских врата. У Скадарском катастику из 1416/17. године наведена је као: *San Nicolo apresso la porta de la cita*, Антоновић 2003, 54–55.

20 Војводић 2005, 91–92, 165–166.

21 Јечменица 2018, 93–94 (с прегледом старије литературе).

је краљевски пар стрепео да би могао бити лишен потомства. Супружници су се усрдно молили да добију дете које ће бити по доброты и вољи Божјој и на радост и утеху родитељима. Молитва је услышена и Јелена је на свет донела сина Драгутина, *Богом насађену грану од доброплодна корена*. Сину владарског пара обрадовали су се многи, као и *све државе отачаства овога великог краља Уроша*.²² Драгутин је рођен око 1250. године, те би Стефаново рођење и смрт требало везати за период 1247–1250.²³ После Стефанове смрти, Јелена и Урош су се збиља могли суочити са страхом пред могућношћу да остану без порода. У том погледу Јелена је много ближа старозаветним узорима с којима је Данило пореди попут Ане, жене Елканове и мајке пророка Самуила, Саре Аврамове, Ане Јоакимове и Јелисавете Захаријине, него што има сличности са Аном, баком свога мужа, која је заједно са Немањом молила *чедо по вољи Твога милосрђа и по провиђењу Твоме божаственом*, које ће испунити отачаство *богољубним Твојим доброверјем*.²⁴ Ана је већ имала неколико поодрасле деце оба пола када је пожелела да у позним годинама добије још једно дете, док је Јелена била млада и обележена губитком прворођенчета. Ана се могла заветовати на уздржање од брачне постеље пошто њена жеља буде испуњена, док је пред Јеленом стајао задатак да српски двор испуни мушким и женским потомством. Остарела краљица се сасвим извесно сећала давнашњег бола који је у неком тренутку исповедила свом оданом пријатељу владика Данилу, рођеном двадесет година после описаних збивања. Он је потом стварни догађај заоденуо у топос, поучну причу у чијем се средишту налази мотив бездетности и Божје милости – супружници који су се помирили са својим усудом напослетку у позним годинама бивају награђени рођењем детета које је предодређено за велика дела.²⁵

Занимљиво је да Данило у Урошевом житију помиње само Драгутина од укупно троје познате Јеленине и Урошеве деце. Кроз однос према много жељеном старијем сину преламају се и односи супружника. Јелена и Урош су се здушно, у међусобном сагласју, посветили одгајању детета – када је био одојче, даривали су га *бањом криштења*, потом су га у дечачком узрасту дали на изучавање *светих и божанствених књига*, што би значило да су му довели добре учитеље, док су га сами *учили сваком богољубљу и добром владању*. Када је Драгутин одрастао, родитељи су одлучили да га ожене *по закону*. Избор је пао на *кћер од царског племена угарскога народа, благочастиву жену, звану Каталину*. Каталина је била унука Беле IV (1235–1270), кћи Стефана V (1270–1272) и сестра Ладислава IV (1272–1290). Њена мајка, краљица Јелисавета, била је кћи куманског поглавице Сејхана. Датум Драгутиновог и Каталининог венчања није познат.²⁶ Српски и угарски двор су одлуку о венчању младог пара могли донети у време када је Урош I био заробљеник Беле IV, пошто је пропао његов покушај да освоји Мачванску бановину, али и хронолошки невезано за те догађаје. Заједно са Каталином у Србију је стигла и идеја о титули *младог краља*, која је требало да буде додељена Драгутину, јер се угарска принцеза удала за престолонаследника српског трона. У тренутку Каталинине удаје њен отац Стефан био је

22 Данило Други 2008, 57–60.

23 Јечменица 2018, 94; Живковић 2021, 12.

24 Доментијан 2012, 71.

25 О култу Св. Ане у Византији и мотиву бездетности в. Рапоу 2020.

26 Ранија наука је овај брак везивала за 1268. годину, сматрајући да се тада одиграо неуспешни напад краља Уроша на Мачванску бановину. Ивана Коматина је недавно изнела аргументовану претпоставку да се речени напад одиграо пред крај 1265. или на самом почетку 1266. године, када се у Угарској водио грађански рат између краља Беле IV и његовог сина Стефана. Том приликом српски краљ је заједно са зетом и сином свог ризничара био заробљен, Коматина 2021б, 73–96 (с детаљним прегледом извора и литературе). Каталинин и Драгутинов брак свакако је требало да послужи уређењу односа између суседних држава.

млади краљ. Ове идеје директно су противречиле Урошевом настојању да државу централизује укидањем старих удеоних кнежевина.²⁷ Владика Данило наводи да је радост снахиног доласка у српски владарски дом била крунисана Урошевим обећањем сину да ће му за живота *даровати свој престо*. Исто обећање Урош је дао и *свату своме, краљу угарскоме*, коме је рекао да жели да га Драгутин наследи као *самодржавни краљ свој српској и поморској земљи*.²⁸

Фреска у унутрашњем нартексу десно од царских врата у Цркви Свете Тројице у Сопоћанима приказује склад у породици ктитора краља Уроша I. Пред Богородицом која седи држећи малог Исуса у крилу стоји Урош I са старијим сином Драгутином. Краљ десну руку пружа у правцу Богородице, док је леву руку положио на синовљево раме. Краљ и престолонаследник су одевени у пурпурне дивитисионе с лоросом, а на главама имају полукружне затворене круне. На јужном зиду иза Уроша и Драгутина насликана је Јелена с млађим сином Милутином. Краљица је висока, витка и отменог држања, десну руку пружа у правцу Богородице и Уроша, док је леву спустила на Милутиново раме. Попут супруга, и она је одевена у дивитисион, док на глави има круну куполостог облика. Милутин је одевен у белу тунуку и пурпурну хламиду с венцем у облику обруча на глави. Ова фреска је јединствена у српском средњовековном сликарству по томе што приказује краљевску породицу у дубоко интимном тренутку молитвеног обраћања Богомајци.²⁹

У складу с топосом о богомдарованом детету, Драгутин је још у младићким данима осећао да је предодређен за дела којима би *испунио недостатке родитеља својих*. Пред њим је стајало отацство уроњено у *блато греховне дубине*, које је желео да приведе *ка разуму Христове љубави*.³⁰ Усрдно се молио Богу и стрпљиво чекао да отац испуни своје обећање. Као одрасли син три пута је покушао да разговара с оцем о ономе што га је мучило. Урош се према сину понео хладнокрвно и одбијајуће, да би се после извесног времена *великом јарошћу разгневио на њега*. Угарски краљ, такође у улози очинске фигуре, продубљивао је Драгутинову болну фрустрацију, подстичући га на побуну и нудећи му *велику силу народа угарскога и куманскога*.³¹ Преплављеност егзистенцијалним страхом – *овај младић видећи да је пред њиме смрт или живот* – нагнала је Драгутина да предузме одлучну акцију, побуни се против оца и војнички га савлада у *земљи званој Гацко*. Син је силом узео очев престо уз помоћ угарских одреда које му је послао шурак Ладислав IV.³²

У сукобу оца и сина, који је трајао месецима, можда и годинама, упадљиво је одсуство мајчине фигуре. Јелена нестаје са сцене у тренутку Драгутинове женидбе. Појављује се тек када је одметнути син постао *благочастиви и христољубиви и самодржавни све српске и поморске и подунавске и сремске земље краљ Стефан*. Док је свргнути краљ и поражени отац последње дане проводио у Хуму, у друштву оданог пријатеља архиепископа Јоаникија,³³ *жена његова благочастива краљица Јелена* одлучно је ступила пред њиховог сина. Јелена је за Драгутина *чедољубива мати*, према којој не жели да се опходи како је то отац чинио према њему, те је стога *прими с великом чашићу и*

27 Ћирковић 1998, 12–13; Бубало 2016, 191–202; Живковић 2021, 15–20. О удеоним кнежевинама в. Благојевић 2004, 1–20.

28 Данило Други 2008, 60–63.

29 Радојчић 1996, 23.

30 Данило Други 2008, 61.

31 *Исто*, 63–65. Није јасно да ли владика Данило мисли на Стефана V или Ладислава IV. У време писања житија ти догађаји су представљали далеку прошлост.

32 Данило Други 2008, 65.

33 Краљ Урош је умро као монах Симеон I. маја 1277. године, Бубало 2016, 210; Живковић 2021, 21–25.

славом, и одели јој неки део земље државе своје за пребивање њезино.³⁴ Реч је о територијама које су чиниле језгро Јеленине државе.³⁵ Премда краљ, Драгутин наступа из улоге послушног сина спремног да мајци преда сва своја богатства, како би из њене руке примио само онолико колико она буде желела да му да. Мајчин опроштај и благослов су му преко потребни да би себе утешио.³⁶ Драгутин је очевидно стрепео од мајчине реакције. Јелена сина назива *господарем* и *љубљеним чедом* и ослобађа га осећаја кривице тиме што му упућује недвосмислену поруку – *то не би од руке снаге твоје, но од Бога, у чијим је рукама све и у кога нема обзирања на лице*. За себе каже – *мени је добро*, јер ју је искушење научило да буде понизна, трпељива и скромна. Драгутин се пред мајком баца на колена и гласно рида изражавајући емоције целим телом.³⁷ Јелена благонаклоно прихвата његов гест покајања, дарујући му жељени опроштај и благослов. Ипак, саветује га да као владар буде толерантнији, стрпљивији и понизнији него што је то био као син и престолонаследник: *Јер овај наш сујетни живот није живот, но љута смрт. Данас овде, а сутра онде, данас владар, а сутра поданик, данас богат, а сутра ништити, данас судија, а сутра суђен*. После сусрета са сином, Јелена се повлачи у одељени јој крај.³⁸ У Драгутиновом житију мајка се више не појављује. Грех условног оцеубиства заувек се урезао у синовљево биће упркос свим настојањима да себе оправда. Пад са коња и прелом ноге под градом Јелечем Драгутин је тумачио као казну за грех јер *погубих самога себе, подигавши руку на свога родитеља*.³⁹

Јелена се с мајчинском љубављу и стрепњом надвијала над синове, *крепке и самодржавне краљеве*. Њене усрдне молитве плод су *болести материнске*.⁴⁰ Краљица-мајка бринула се да њени синови у својој младости не забораве божје законе и стога се молила да буду утврђени у страху Господњем и да у свему што чине извршавају вољу

34 Данило Други 2008, 66.

35 *Држава* краљице Јелене обухватала је Зету, Требиње, поседе у Плаву, Расу и горњем и средњем току реке Ибар. Приморске области краљици је извесно доделио Драгутин, док је неке од поседа у унутрашњости вероватно добила од Милутина, после 1282. године, Копривица 2015, 13–26.

36 Данило Други 2008, 66–67.

37 Перформативни приступ у тумачењу емоција пажњу обраћа на телесне сензације и њихове манифестације, као и на учинак који такав наступ оставља на посматраче. У фокусу интересовања је тело, *Rozenvajn–Kristijani* 2019, 72.

38 Данило Други 2008, 67–68.

39 *Исто*, 70–71. Када је Милутин постао краљ 1282. године, Драгутин се повукао у *сремску земљу*. Према Данилу, он је преостало време живота провео у покајању, иако није престао да буде владар, ратник и породични човек. Са супругом Каталином договорио се да живе целомудреним животом, уздржавајући се од брачне постеле више од 23 године. Строго је постио, присуствовао дневним богослужењима и свеноћним бдењима, спавао је у постели-гробници укопаној у земљу и насутој трњем и оштрим камењем, носио је појас од сламе, који му се тако дубоко зарио у тело да га нису могли одвојити ни пошто је преминуо, одевао се у тврду ланену кошуљу, даривао је цркве и манастире у Јерусалиму, Светој земљи, Синају и Рајту, на двору у Дебрцу отворио је радионицу која је израђивала свете сасуде и друге богослужбене предмете, одржавао је епистоларно пријатељство са духовницима, од којих се изреком помиње старац Галактион, који је живео на Јордану, а све у циљу искупљења греха почињеног према оцу, *Исто*, 69–93. О духовним подвизима и покајничком испаштању краља Драгутина још в. Поповић 1999–2000, 309–326. Драгутин је и после 1282. био вешт ратник и способан и амбициозан владар, што баца сумњу на веродостојност Данилових навода. Штавише, Драгутин не само да није могао водити тако строг испоснички живот с обзиром на посведочену виталност, већ се по свој прилици и посве опоравио од повреде задобијене падом с коња.

40 Данило Други 2008, 108–109.

Божју. Непрекидно их је подсећала да су *пород и васпитање хришћанске вере и народа благовернога*, опомињући их да су одговорни према отачаству, народу и себи самима.⁴¹ Учила их је да не треба толико да стрепе од напада *иноплемених народа* колико од међусобица и неслоге – *А ви љубављу срца држите се сами, имајући једномислену вољу у телу, по пророку који хвали братску љубав и говори: „Колико је добро и красно да браћа живе заједно”* (Псалм 133, 1).⁴² Молила се Пресветој Богородици да њихове војнике заштити од напада иноплеменика.⁴³ Саветовала им је да се брину о душекорисним подвизима, подсећајући их на свевремену истину да човек углавном пре неће него што збиља не може да изврши оно што живот од њега тражи – *Можете, осим ако нећете*.⁴⁴ Водећи се поукама *Књиге проповједникове* (4, 9–10) непрекидно им је говорила о потреби да наступају сложено и да се ослањају један на другог – *Боље је два него један, а једном је тешко*. Брат који се ослања на брата је *као тврди и висок град*, тешко освојив и готово нерањив, док је брат који се одрекао брата налик птици која је напустила гнездо и тако постала лак плен птичарима и ловцима.⁴⁵ Остарелој Јелени било је важно да *гледајући ваше добро исправљање, проводим свој живот у весељу срца радујући се душом*.⁴⁶ Према Данилу, синови у *слат и са страхом примаху речи и поуке своје блажене матере Јелене*.⁴⁷ У реалности односи *благочастивих краљева* Драгутина и Милутина били су оптерећени међусобним неповерењем, неразумевањем и притајеним непријатељством, што је напослетку довело до рата који је обележио прву деценију XIV века.⁴⁸ Према мишљењу Владе Станковића, Милутинова и Драгутинова владавина, упркос бројним искушењима, ипак носи печат заједништва, у чему је велики удео имала и њихова мајка.⁴⁹

Дух заједништва огледа се и у појединим ктиторским подухватима овенчаним натписима и повељама мајке и синова. Краљичин натпис из 1290. године, који је столећима красио западни портал манастирске цркве бенедиктинске опатије Светих Срђа и Вакха на Бојани, гласи: *Сети се Господе слушкиње твоје Јелене, краљице Србије, Диоклије, Албаније, Хума, Далмације и Поморја, која је заједно са синовима својим краљевима Урошем и Стефаном изнова подигла и довршила цркву ову у част блажених мученика Сергија и Вакха. Лета Господњег 1290*.⁵⁰ Тридесетак година касније краљ Милутин је обновио Цркву Светих Срђа и Вакха, која је у међувремену вероватно страдала у некој природној непогоди, услед земљотреса или у бујичним поплавама. У натпису о обнови, датованом 1318. годином, *Magnificus dominus Urosius Dei gratia Rasie*

41 Исто, 109.

42 Исто, 110.

43 Исто, 115.

44 Исто, 110. Према становишту трансакционе анализе „*Ne mogu* је, као и *pokušaću*, замена за *neću* [...] Kada говоримо о менјанју načina на који мислимо, осећамо или се понашамо, постоји веома мали број онога што заиста не можемо да урадимо. Међутим, ако смо уверени да не можемо оно што у ствари нећемо, онда постоји много тога што не можемо”, Gulding 2007, 108.

45 Данило Други 2008, 110–111.

46 Исто, 109.

47 Исто, 111. Уп. Vukovich 2013, 245–261. О мотиву братољубља у *Житију краљице Јелене* в. Бојовић 2015, 142–144, такође и Vukovich 2013, 254–256.

48 О династичком сукобу краљева Драгутина и Милутина в. Живковић 2021, 63–106 (са старијом литературом).

49 Станковић 2022, 111.

50 † Memento Domine famulae tue / Helene, regine Servie, Dyoclie, / Albanie, Chulmie, Dalmacie et / Maritime regionis / que una cum filiis suis regibus / Urosio et Stephano edificavit / de novo istam ecclesiam ad honorem / beatorum martirum Sergii et / Vachi et ad finem usque complevit. / Anno Domini M. C. S. L. X. X. X. X, *Писци средњовековног латинитета* 1996, 171–172.

rex illustris с поносом истиче да је рођен од величанственог краља Уроша и госпође Јелене краљице.⁵¹ У повељи за Свету Марију Ратачку, издатој у Котору 15. марта 1306. године, краљ Милутин заједно са сином Стефаном древној бенедиктинској опатији потврђује поседе Дубоица, Збурино, Братош, Топлиш, Шаптин и Спилан с међама како је имала госпођа мајка ми краљица Јелена, и (како) је она дала и записала.⁵² Сматра се да је краљица Јелена Ратачку опатију обдарила 1288. године.⁵³ Напоследку, Данило у Милутиновом житију наводи да је краљ одлуку о подизању Цркве Светог Стефана у месту званом Бањска донео у договору са светом и блаженом матером својом још за живота, монахињом Јеленом, као и са братом краљем Стефаном и архиепископом Савом III. Истина, идеју о подизању задужбине која ће бити место његовог вечног починка добио је угледајући се на прародитеља светог оца Симеона, али је конкретна акција уследила тек пошто се и мајка сагласила. Краљица Јелена и архиепископ Сава III ипак нису дочекали завршетак радова којима је руководио свеосвећени епископ кир Данило.⁵⁴

Краљевска породица, мајка Јелена и синови Драгутин и Милутин, даривали су и римокатоличке цркве у Италији. Тако су Цркви Светог Николе у Барију поклонили икону на којој је било представљено монументално попрсје патрона испод кога су клечали дародавци – краљица мајка у средини, краљ Драгутин с леве и краљ Милутин с десне стране. Изнад Јеленине главе стајао је натпис: *Сети се Господе слушкиње твоје Јелене, по милости Божјој краљице Србије, супруге великог краља Уроша, мајке Уроша и Стефана горенаведених краљева, која је ову икону наручила у част Св. Николе*. Изнад Драгутина стајало је: † *Краљ Стефан син Уроша краља Србије*, а изнад Милутина: † *Краљ Урош син Уроша краља Србије*. Икона је била изгубљена још средином XIX века, када је Светог Николу у Барију походио Иван Кукуљевић Сакцински. Њен опис сачуван је у делу језуите Антонија Беатила *Historia della vita, miracoli, translatione e gloria dell'illustrissimo confessore di Christo, San Nicolo il Magno, Arcivescovo di Mira, patrono e protettore della città di Bari* из 1620. године.⁵⁵ Краљица је заједно са синовима Апостолској столици поклонили икону Светих апостола Петра и Павла. Испод допојасних фигура светитеља које Христос благосиља насликани су српски краљеви у владарском орнату. Они стоје уздигнутих руку у молитвеном ставу. Између њих налази се мајка Јелена, одевена у монашку ризу, која прима благослов од епископа Римске цркве. Сцена благосиљања краљице уоквирена је луком. Постоје мишљења да је непознати епископ папа Никола IV. Међутим, по свему судећи, реч је о Св. Николи.⁵⁶

У Риму се знало да Јелена има велики утицај на своје синове. Надахнут идејама Лионске уније и властитим универзалистичким стремљењима, с добром дозом месијанског комплекса, папа Никола IV (22. фебруар 1288 – 4. април 1292) из Реате се 23. јула 1288. обратио Милутину, позивајући га да заједно са својим народом приступи Римској цркви, јер *једна је вера изван које нико не може бити спасен и без које је немогуће угодити Богу*. Фрањевац на престолу Св. Петра је по сабраћи Марину и Кипријану српском краљу послао *fides catholica*, односно римско Вјерују.⁵⁷ Двадесетак дана касније, 10. августа, папа је писао *веома драгој кћери у Христу Јелени, краљици Срба*,⁵⁸

51 Исто, 176–177. О натписима са Светог Срђа на Бојани још в. Erdeljan 2017, 97–111.

52 Марјановић Душанић 2002, 15, 17.

53 Mitrović 2021, 89–90.

54 Данило Други 2008, 175–176.

55 Миљковић 2007, 277–279.

56 Mihajlović Shipley 2020, 91–117.

57 Theiner 1859, 360–361 (№ 581).

58 *Carissime in Christo filie Elene Regine Sclavorum* не треба схватати као израз посебне наклоности коју је Никола IV гајио лично према краљици Јелени. У папским документима

обавестивши је да је у Србију послао мисионаре, фрањевце Марина и Кипријана, с римским текстом исповедања вере, као и да се претходно обратио *узвишеним мужевима Стефану и Урошу, славним краљевима Срба*. Никола IV је од краљице очекивао да убеди синове, *плод своје утробе*, да се приклоне његовим идејама, називајући је *блаженом међу женама које ће се удостојити да их Бог таквима назове*.⁵⁹ Када је исти папа краља Драгутина, његову земљу и поседе ставио под заштиту Св. Петра 15. марта 1291. године, о томе је обавестио и његову мајку Јелену.⁶⁰ Папа је исто учинио и када је Драгутину упутио двојицу фрањеваца са задатком да раде на искорењивању јереси у деловима Босне који су били под његовом влашћу.⁶¹ Краљица Јелена је гајила добре односе са Римском црквом, фрањевац Никола из Вошице био је њен исповедник, док су двојица папа, Бенедикт XI и Климент V, њену личност и поседе ставили под заштиту Св. Петра.⁶² Међутим, било би погрешно у томе видети главни разлог због кога је Апостолска столица тражила њено посредовање у односима са српским двором. На Курији се напросто знало да је утицај краљице-мајке у Србији велики независно од њених веза с римокатоличким прелатима и црквеним структурама.⁶³

Краљица Јелена се упокојила 8. фебруара 1314. године на двору у Брњацима. Пошто је примила последњу причест из руке свог духовника, рашког епископа Павла, изговарајући молитву благодарности Господу поменула је и синове, у том тренутку још увек у завади: *А слуге твоје и синове моје утврди у твојој љубави да ти чистим срцем узашиљу дужну хвалу*. Крај краљичиног одра бдио је и њен верни пријатељ бањски епископ Данило. Тело је пренето у њену задужбину, манастир Градац, где су, поред Павла и Данила, били присутни још неки епископи и већи број игумана. Стигао је и архиепископ Сава III, који је требало да служи заупокојену литургију. Зима је била веома хладна, а с погребом се одуговлачило јер се очекивао Милутинов долазак. Краљ је упркос *узмућењу ваздуха* у пратњи властеле стигао у Градац. Жалост за преминулом мајком изражавао је телесним гестовима као што су ридање, чупање косе, ударање у груди, надвијање над покојничино тело, што је оставило снажан утисак на присутне. Скрхан болом, Милутин је над мајчиним телом изрекао тужбалицу, поменувши све њене подвиге због којих је Бог већ прославио као блажену. У општа места уткана су и дубоко интимна сећања и осећања. Син се мајци захваљује на трудовима које је поднела да би га донела на свет, на васпитању које му је пружила, на разумним и мудрим саветима које му је давала, на молитвама којима је испраћала његове ратничке подухвате и снажила државу. Изрази *јер Богу угодним ти молитвама помажеш нама у ратовима и јер се твојим молитвама утврђују државе благоверних краљева српске земље* алудирају на Драгутина, који није успео да по веома хладном времену *од сремске земље* благовремено стигне у Градац. Кајући се због поступака који су мајку дубоко жалостили, Милутин је њено тело на рукама пренео до гробнице, у коју ју је положио уз помоћ *преосвећеног архиепископа Саве и са сабором*

инскрипција (адреса) када је реч о владаркама и другим угледним хришћанкама гласи: *Dilecta in Christo filia, Вољеној у Христу кћери*, Frenz 2008, 40. Ипак, сачувани део преписке Николе IV и Јелене потврђује да је између њих постојао однос поверења, што се огледа пре свега у чињеници да је папа српској краљици 23. марта 1291. поверио задатак да посредује у преговорима са бугарским царем Георгијем Тертером и трновским патријархом Јоакимом III око успостављања уније, Theiner 1859, 375–376 (№ 607). Истог дана Никола IV се обратио Георгију Тертеру и патријарху Јоакиму, Исто, 376 (№ 608), 376–377 (№ 609).

⁵⁹ Theiner 1859, 359–360 (№ 580).

⁶⁰ Исто, 375 (№ 605).

⁶¹ Исто, 377–378 (№ 610).

⁶² Исто, 375 (№ 606), 407–408 (№ 648), 414–415 (№ 661).

⁶³ О преписци краљице Јелене и њених синова с папама в. Поповић 2010, 81–86.

свеосвећених епископа и игумана, који су појали *псалме и божанствене песме*. Када су се присутни разишли, Данило је извесно време остао у Градцу, где је дочекао Драгутинове посланике. Старији син је дошао тек *када је прошло неко време*. Попут брата, и он је над мајчиним гробом *учинио велики плач и ридање*. Пошто се извесно време задржао у Градцу, поклонио се Богородичиној икони, која је очито сматрана чудотворном, и мајчином гробу и уделио милостињу братији и потребитима, заједно са својом пратњом запутио се у Пауне, на Милутинов двор, где су се браћа под снажним утиском ненадокнадивог губитка напоследку помирила.⁶⁴

Чак и када се речи владике Данила очисте од општих места и тенденциозних порука, стиче се утисак да је одлазак мајке, која је истовремено негујућа и критикујућа, заштитнички настројена, али и веома строга, спремна да саслуша и охрабри саветом и молитвама, као и да пружи конкретну помоћ кад је то било потребно, браћу дубоко потресао. Јелена је свој мајчински ауторитет у односу на синове градила на друштвено пожељним особинама, као што су легитимно племенито порекло, добра владавина, мудрост, праведност. Томе су сасвим извесно допринеле и јаке породичне и дипломатске везе с Угарском, Напуљском краљевином и Апостолском столицом.⁶⁵ Премда Јелена није била у крвном сродству са Св. Симеоном, владика Данило је алегоријски и симболично повезује са славним претком њеног мужа и синова, истакавши да је она *светилник дарован отачаству*, баш као што је то био и родоначелник светородне династије, заједно са својим најмлађим сином Св. Савом, првим архиепископом српске аутокефалне цркве.⁶⁶

Поред тројице посведочених синова, краљица Јелена имала је и кћер Брњачу (Брнчу, Прнчу), о чијем животу постоје противречни подаци. Миодраг Пурковић је сматрао да се она никада није удавала, будући да је њен лик насликан на лозама Немањића.⁶⁷ У *Троношком летопису* из XVIII века забележено је предање по коме се Урошева и Јеленина кћи такође није удавала, што је многе навело на закључак да је принцеза била сахрањена у манастиру Градац, мајчиној задужбини, и то у гробници приклоњеној уз северни зид Благовештенске цркве, преко пута двојне гробнице намењене њеним родитељима. Међутим, приликом отварања поменуте гробнице, није се наишло на трагове сахрањивања. Бранислав Тодић је темељно проучио остатке тешко оштећеног живописа на северном зиду цркве и дошао до закључка да је та гробница била намењена архиепископу Јоаникију, који је умро у Пилоту 27. априла или 28. маја 1279. године, да би крајем јануара или у фебруару 1282. његово тело било пренето у Сопоћане.⁶⁸ Сматра се да је Брњачин лик сачуван на фресци на северном зиду унутрашње припрате Цркве Свете Тројице манастира Сопоћани, која приказује смрт краљице Ане Дандоло. Принцеза стоји изнад одра своје баке, с отвореном круном на глави, у друштву браће Драгутина и Милутина.⁶⁹ Постоје назнаке да се принцеза Брњача удала за дужда Лоренца Тјепола (23. јул 1268. – 15. август 1275). Познато је да је Лоренцо Тјеполи био удовац када се оженио пуно млађом невестом, која је дошла са Балкана и у мираз му донела простране поседе са замковима недалеко од Цариграда. Брњачин мираз чинила су имања која је могла да наследи само преко мајке, унуке византијског цара Исака II Анђела и латинских царева

64 Данило Други 2008, 122–129.

65 Vukovich 2013, 251.

66 Vukovich 2013, 256–258; Јовић 2015, 171.

67 Пурковић 1956, 30.

68 Тодић 2006–2007, 61, 70–72.

69 Радојчић 1996, 24. Бојан Миљковић је мишљења да на поменутој фресци Брњача уопште није приказана. Између принчева Драгутина и Милутина стоји њихова мајка Јелена, док је женска особа која клечи крај покојничиног одра њена претпостављена кћи, а не снаха краљица Јелена, Миљковић 2020, 162–164.

Петра II де Куртенеа и Балдуина II. Хроничари су забележили да је млада дуждевица, коју су у Венецији звали Маркезина (Marchesina), била толико омиљена међу житељима лагуне да је на једној играћој карти био нацртан њен лик. После смрти супруга, наставила је да живи у Венецији.⁷⁰

Јелена се појављује у улози мајке и када је реч о њеним снахама, Драгутиновој супрузи Каталини и Милутиновим женама – тесалијској принцези, кћери севастократора Јована Анђела, која се можда звала Јелена, Ани Тертер, кћери бугарског цара Георгија I Тертера, Јелисавети Арпад, рођеној сестри краљице Каталине, и византијској принцези Симониди.⁷¹ Јелена је готово извесно утицала на избор Драгутинове невесте. Бела IV и Јелена имали су истог претка – краља Бела III (1173–1196). Бела IV био је син краља Андрије II (1205–1235), млађег сина Беле III. Јеленин отац Јован (Калојан) Анђео, војвода Срема, такође је био унук Беле III од ћерке Маргарете, удате за византијског цара Исака II Анђела (1185–1195).⁷² Свекрву Јелену и снаху Каталину повезивало је не само блиско сродство, већ и сличан културни миље из кога су потекле. Иако нема података о њиховим односима, врло је вероватно да је Јелена веома утицала на Каталину, и то не само првих година по њеном доласку у Србију, када су делиле исти животни простор, већ и много касније, када је Каталина живела на дворовима у Дебрцу и Београду, а Јелена углавном боравила у приморским областима своје државе. Истина, Георгије Пахимер у извештају из око 1269. године о преговорима вођеним ради закључења брака између византијске принцезе Ане, кћери Михаила VIII Палеолога, и принца Милутина, не помиње мајку Јелену, већ само оца Уроша. Српски краљ је пренераженим византијским посланицима, хартофилаксу Веку и трајанопољском митрополиту Кондумну, који су покушали да му објасне да *царски ред* налаже да у пратњи византијске принцезе буду евнуси, руком показао на скромно одевену младу жену која је седела у углу дворане заокупљена предивом и додао: *Тако се ми односимо према невестама.*⁷³ Поменута невеста била је по свој прилици Каталина.

Није познато како се Јелена односила према прве три Милутинове супруге, али се поздано зна да се опирала његовом браку с петогодишњом Симонидом, ћерком Андроника II.⁷⁴ Теодор Метохит, главни посредник у преговорима између византијског цара и српског краља у зиму и рано пролеће 1299. године, сведочи да је византијској страни било веома важно да се краљица Јелена званично сагласи са уговором о Симонидиној удаји. Он је из Солуна више пута ишао да се састане с краљем Милутином. Први пут су се срели у неком малом месту на граници, где га је Милутин пријатељски дочекао и лепо угостио. Византијска страна захтевала је да цару Андронику буду предати српски таоци и краљева супруга Ана Тертер, као и да краљица Јелена положи заклетву на женидбени уговор и присуствује свадбеним свечаностима. Милутин је одбио да преда таоце уколико на његов двор у истом својству не буде послато неколико угледних Византинаца. На помен своје мајке, краљ се изговарао тиме да она неће моћи да присуствује венчању, јер се налази *усред беснућа и планина толико високих да досежу од*

70 Da Mosto 2003, 91, 92; Спремић 2014, 22.

71 О Милутиновим браковима в. Узелац 2014, 29–46.

72 McDaniel 1982–1983, 43–50; *Ист. Мађара* 2002, 58, 60, 68–69; Стојковски 2015, 44; Узелац 2021, 189–190, 202.

73 Виз. извори VI (1986), 26.

74 Када говори о отпору цариградског патријарха Јована царевим плановима да Симониду уда за више пута жењеног 45-годишњег Милутина, Георгије Пахимер помиње да је краљева мајка од раније била уважавана због свог држања према Тертеровој кћери, с чиме је био сагласан и патријарх, *Исто*, 53. На основу овог неодређеног исказа није могуће извести никакав закључак о односима краљица Јелене и Ане Тертер.

земље до неба. Пошто је зима 1298–1299. била веома оштра и са пуно снега, није било никакве силе помоћу које би се остарела краљица пребацила до Вардара, јер је то изискивало много дана пута.⁷⁵ Високе и непроходне планине једнако чине пејзаж Зете, Требиња и Рашке у горњем току Ибра, па је тешко установити у ком делу своје државе је краљица тада боравила. Пошто је из Цариграда добио нова упутства, Теодор Метохит је одустао од захтева да краљица-мајка положи заклетву, али под условом да то неизоставно учини пошто венчање буде обављено.⁷⁶ Попут Апостолске столице, и византијски цар, и његове дипломате били су добро обавештени о угледу који је Јелена уживала у српској држави и утицају који је имала на млађег сина. Очигледно је да је краљичин отпор Милутиновом и Симонидином браку био несаломив, барем у првом тренутку. Јелена је стала на Драгутинову страну, бранећи одредбе дежевског споразума, а шире гледано и очување јаких веза с Угарском. Милутин је односе с угарским двором нарушио када је отпустио Јелисавету Арпад, с којом је имао две кћери, Царицу и Ану-Неду. Милутин је легитимизовао освајања византијских области које су му признате као мираз уз Симонидину руку. Владао је великом државом и уз то уживао подршку византијског цара. Појавом Симониде, односи међу браћом достигли су тачку усијања, после чега је било тешко избећи рат.⁷⁷

Није познато како су се односи између свекрве и најмлађе снахе даље развијали, али су се управо на Симонидин подстицај браћа измирила, и то кроз одавање поште преминулој мајци. Данило бележи да је Симонида недуго после Јеленине смрти, док су браћа још увек била у завади, затражила од Милутина допуштење да посети Каталину. Као разлог навела је потребу да *и ми учинимо дужну љубав међу собом, као и ти са вазљубљеним ти братом*. Милутин је њену молбу здушно прихватио. Убрзо је млада краљица отпремљена Драгутину и Каталини у Београд с великом пратњом. Гиздава поворка у раскошним одорама ходила је кроз области под Милутиновом и Драгутиновом влашћу изазивајући дивљење и страхопоштовање. Драгутин и Каталина су у Симонидину част приредили велико весеље. Симонида се у саборном храму поклонила пред чудотворном Богородичином иконом. Предложила је да она и Каталина заједно посете манастир Градац и одају почаст преминулој свекрви. Снахе су Јелену достојанствено оплакале и на њен гроб положили златне плоче, док су игумана и братију богато даривале.⁷⁸ Неколико дана су провеле у манастиру и *ту се утешише духовно и телесно*. Потом су се запутиле на Милутинов двор. Милутин и Симонида су Каталини узвратили гостопримство и с многим даровима је испратили кући.⁷⁹

Краљица Јелена се благонаклоно и заштитнички односила и према неким од својих унука, којих је било укупно шест. Драгутин и Каталина су имали четири кћери. Најстарија, Јелисавета, удала се 1284. године за Стјепана I Котромана, сина бана Пријезде, који је и сам био босански бан у раздобљу од око 1290. до око 1310. године. Баница Јелисавета је мајка потоњег бана Стјепана II Котроманића (1322–1353). Умрла је око 1330. године. Драгутинова и Каталинина друга кћи звала се Урша или Урсула. Најпре је извесно време била опатица у Манастиру Свете Марије на Маргаритином острву подно Будима, из кога је изведена пре маја 1288, да би се у јулу наредне, 1289. године, удала за

75 Виз. извори VI (1986), 124.

76 Исто, 127. О преговорима око Симонидине удаје в. Ласкарис 1926, 55–68. Милутин и Симонида су се венчали у априлу 1299. године, мало после Васкрса.

77 О томе в. Живковић 2021, 63–67 (с прегледом литературе).

78 Златне плоче положене на поклопац саркофага могле су садржати епитаф, Пејић 2015, 190–192.

79 Данило Други 2008, 129–131.

брибирског кнеза Павла I Шубића, хрватско-далматинског (1274–1312) и босанског (1299–1302) бана. У једном дубровачком документу од 23. јуна 1310. године стоји да је српска краљица Јелена својим унукама доминиканкама, сестрама Катарини и Маргарити, које су живеле у Манастиру Свете Марије на Маргаритином острву, оставила 23 литре сребра. Сребро је на одредиште требало да буде достављено уз помоћ которског кнеза, једног доминиканца из Котора и Дубровчана, који су посредством Александра, приора доминиканског манастира у Задру, краљичину заповест извршили. Поменуте монахиње биле су Драгутинове и Каталидине млађе кћери, о којима се њихова бака ако не стално, онда свакако повремено старала.⁸⁰ Није познато какав је однос Јелена имала са Царицом и Аном, Милутиновим кћерима из брака с Јелисаветом Арпад. Ана се касније удала за Михаила III Шишмана Асена, бугарског цара, док се Царица вероватно није удавала.

Краљица је мајчинску бригу показивала и према *удовицама и сиротима и нишитама*, и свима који су због ниског порекла, сиромаштва, болести или из неког другог разлога живели на друштвеним маргинама. Дуго се веровало да је управо краљица Јелена основала прву женску школу међу Србима. Спекулисало се и да се та школа налазила при њеном двору у Брњацима. Наиме, краљица *заповеди у целој својој области сабирати кћери сиротих родитеља, и њих хранећи у своје дому, обучаваише сваком добром реду и ручном раду, који приличи за женски пол. А када су одрасле, удаваише их за мужеве да иду у своје куће, обдарајући их сваким богатством, а на место њих узимала је друге девојке као и прве.*⁸¹ Ове речи упућују на закључак да је краљица преузимала улогу мајке у животима бројних девојка, од којих су многе вероватно рано изгубиле биолошке родитеље, да се старала о њиховим духовним, емотивним и телесним потребама, да их је васпитавала и образовала, проналазила им одговарајуће супружнике и с миразом их испраћала у живот, како би засновале властите породице и домаћинства. Недавно је Бранислав Тодић установио да се податак о краљичиној школи налази само у најмлађем препису њеног *Житија* из 1780. године, који је по свој прилици начинио хиландарски проигуман Тимотеј Јовановић. Он је идеју преузео из дела Захарија Орфелина посвећеног руском цару Петру Великом, које је објављено у Венецији 1772. године код Димитрија Теодосија. Даровитом преписивачу заправо је као узор послужио лик просвећене руске царице Катарине Велике (1762–1796), која се заиста залагала за отварање женских школа у којима би уточиште проналазиле и *сироте девојке*.⁸² Поред *славних*, сабору који се око умируће краљице окупио у Брњацима присуствовали су и *ништи и страни, хроми и слепи*, којима је краљица била хранитељка и узданица.⁸³

Јелена се мајчински односила како према братству, тако и према градитељима своје задужбине – манастира Градац. Настојала је да неимари и уметници, који су на велико градилиште на обронцима Голије позвани из разних крајева српске државе, буду долично награђени за свој труд, нахрањени и прикладно смештени.⁸⁴ Да се краљица старала и о њиховим духовним потребама сведочи то што је у оквиру манастирског комплекса најпре подигнута Црква Светог Николе, једнобродна грађевина скромних димензија с апсидом правоугаоног облика, оријентисана неправилно у правцу југоисток–северозапад. Она веома подсећа на цркве проповедничких редова, које су пред крај XIII века грађене у медитеранским областима. У Светом Николи се првобитно служило по римском обреду, јер је међу мајсторима био и велики број римокатолика родом из

80 Динић 1964, 239–242.

81 Данило Други 2008, 107–108.

82 Тодић 2019, 3–14.

83 Данило Други 2008, 123. О мотиву човекољубља у Јеленином *Житију* в. Бојовић 2015, 142.

84 Данило Други 2008, 113–114.

Поморја.⁸⁵ Главна манастирска црква освећена је на Благовести, а краљица је учинила све да монашка обитељ, одабрана по њеној вољи, буде достојно збринута – написано је манастирско правило, обнародоване су хрисовуље с њеним потписом, којим је манастир стекао приходе и села многа, набављен је скупоцен црквени мобилијар и основана библиотека. Краљица је игуману, братији и начелницима ђаконима саветовала да у себи негују богобојажљивост, да се клоне гордости и својеглавости, да не буду себични и шкрти, већ да оно што имају деле с потребитима, јер *Бог, богат у милости, вратиће стотруко опет на своје место*, да избегавају ленчарење, предуго спавање, блудне помисли, да се међусобно не варају и не проклињу, као и да се придржавају завета послушности и да одговоре на питања која их закупају проналазе у *божанственим књигама*. Своју беседу краљица завршава саветом: *Зато не заборављајте поука речи мојих, да вам добро буде.*⁸⁶

Извори

Виз. извори VI (1986): *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, Београд: Византолошки институт САНУ.

Данило Други (2008): *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел, Д. Петровић, Београд: Просвета.

Доментијан (2012): *Житије Светога Саве*, Десет векова српске књижевности, књ. 2, Нови Сад: Издавачи центар Матице српске, 69–189.

Марјановић Душанић, Смиља (2002): *Повеља краља Милутина опатији Св. Марије Ратачке*, Стари српски архив 1, 13–29.

Писци средњовековног латинитета (1996): Књижевност Црне Горе од XII до XV века, књ. 1, прир. Д. Синдик, Г. Томовић, Цетиње: Обод.

Стефан Првовенчани (2012): *Житије Светога Симеона*, Десет векова српске књижевности, књ. 2, Нови Сад: Издавачи центар Матице српске, 39–67.

Theiner, Augustino (1859): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, t. I, Romae.

Литература

Алексић, Владимир (2015): *Краљица Јелена и српски владарски поменици*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка. Тематски зборник радова посвећених краљици Јелени, ур. К. Митровић, Брвеник: Манастир Градац, 31–37.

Антоновић, Милош (2003): *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Београд: Историјски институт.

Архиепископ Данило II (1991): *Архиепископ Данило II и његово доба*. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987, ур. В. Ђурић, Београд: САНУ.

Bern, Erik (2019): *Transakciona analiza u psihoterapiji: priručnik principa transakcione analize*, Београд: Kosmos izdavaštvo; Подгорика: Nova knjiga.

Благојевић, Милош (2004): *Српске удеоне кнежевине*, у: Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Војановић, Раде (1985): *Autentična i neautentična ličnost*, Београд: Просвета.

⁸⁵ Јелена велика краљица 2014, 24.

⁸⁶ Данило Други 2008, 116–118.

- Бојовић, Драгиша (2015): *Теологија љубави у „Житију краљице Јелене”*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, 139–146.
- Браун, Питер (2012): *Тело и друштво. Мушкарци, жене и сексуално одрицање у раном хришћанству*, Београд: Слио.
- Бубало, Ђорђе (2016): *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића. Књига I Од сабора у Расу до Сабора у Дежеву*, Београд: Филип Вишњић.
- Van Tricht, Filip (2020): *Latin Emperors and Serbian Queens: Anna and Helena. Genealogical and Geopolitical Explorations in the Post-1204 Byzantine World*, Frankokratia 1, 1–52.
- Војводић, Драган (2005): *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд: Стубови културе.
- Vukovich, Alexandra (2013): *Motherhood as Authority in the 'Life of Queen Helen' by Archbishop Daniel II*, in: *Authorities in the Middle Ages. Influence, Legitimacy and Power in Medieval Society*, eds. S. Kangas, M. Korpiola, T. Ainonen, Berlin: Walter de Gruyter & Co, 249–269.
- Gulding, Meri Meklur – Robert L. Gulding (2007): *Promeniti život. Terapija novom odlukom*, Novi Sad: Psihopolis institut.
- Da Mosto, Andrea (2003): *I dogi di Venezia*, Firenze – Milano: Giunti Editore.
- Динић, Михаило (1964): *Кћери краља Драгутина. Из наше раније прошлости III*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 30 3–4, 235–246.
- Дојчиновић, Данијел (2015): *Хагиографичност Житија краљице Јелене*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, 151–166.
- Erdeljan, Jelena (2017): *Two inscriptions from the church of Sts Sergius and Bacchus near Schodër and the question of text and image as workers of identify in medieval Serbia*, Текстове – надписи – образи 2016/ т. I – Старо изкуство, Софија, 97–111.
- Живковић, Војислав (2021): *Српски краљеви Драгутин и Милутин. Проблем наслеђа српског престола крајем 13. и почетком 14. века*, Ниш: Центар за црквене студије; Врање: Преподобни Јустин Ђелијски и Врањски.
- Загарчанин, Младен (2015): *Манастир Ратац и краљица Јелена*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, 85–115.
- Ист. Мађара (2002): *Историја Мађара*, П. Рокаи, З. Ђере, Т. Пал, А. Касаш, Београд: Слио.
- Јелена велика краљица (2014): *Јелена велика краљица 1314. Седам векова од смрти краљице Јелене 2014*, ур. Т. Михаиловић, С. Новчић, Краљево: Народни музеј.
- Јовић, Растко (2015): *Краљица Јелена: светитељство Истока и Запада*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, 171–182.
- Jung, Karl Gustav (2015): *Психолошки аспекти архетипа мајке*, у: *Архетипови и колективно несвесно*, Podgorica: Narodna knjiga; Београд: Мiba books, 85–116.
- Јухас Георгиевска, Љиљана (2013): *Житије краљице Јелене од архиепископа Данила Другог*, у: Семинар српског језика, књижевности и културе. Предавања 2, Београд: Међународни славистички центар, 27–40.
- Кандић, Оливера (2005): *Градац: историја и архитектура манастира*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Коматина, Ивана (2021a): *Краљ Стефан Урош I Велики и његов век*, Београд: Историјски институт.
- Коматина (2021b): *О времену напада краља Уроша I на Мачву и његовом заробљавању*, Зборник радова Византолошког института 58, 73–96.
- Копривица, Марија (2015): *„Држава” краљице Јелене*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, 13–26.

Ласкарис, Михаило (1926): *Византиске принцезе у средњевековној Србији*, Београд: Књижарница Фрање Баха.

Мак Данијел, Гордон (1984): *Прилози за историју „Живота краљева и архиепископа српских” од Данила II*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 46, 42–52.

Мак Данијел, Гордон (1991): *Генезис и састављање Даниловог зборника*, у: Архиепископ Данило II и његово доба, Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти, децембар 1987, ур. В. Ђурић, Београд: САНУ, 217–224.

McDaniel, Gordon (1982–1983): *On Hungarian–Serbian Relations in the Thirteenth Century: John Angelos and Queen Jelena*, Ungarn – Jahrbuck 12, 43–50.

Миљковић, Бојан (2007): *Немањићи и Свети Никола у Барију*, Зборник радова Византолошког института 44/1, 275–294.

Миљковић, Бојан (2020): *Непозната кћи Стефана Првовенчаног*, у: Стефан Првовенчани и његово доба, ур. И. Коматина, Београд: Историјски институт, 159–184.

Митровић, Катарина (2015): *Краљица Јелена и бенедиктинске традиције у Приморју*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, 65–81.

Mitrović, Katarina (2021): *Život i manastiru. Benediktinci u Pomorju srpske srednjovekovne države*, Beograd: Evoluta.

Митровић, Катарина (2022а): *Краљица Јелена и Синајска гора*, Црквене студије 19, 89–95.

Митровић, Катарина (2022б): *Краљица Јелена у улози супруге*, у: Краљ Милутин и доба Палеолога: Историја, књижевност, културно наслеђе. Зборник радова са Међународног научног скупа, 24. – 26. октобар 2021, Скопље (у штампи).

Mihajlović Shipley, Marija (2020): *An Unexpected Image of Diplomacy in a Vatican Panel*, in: *Byzantium in Eastern European Visual Culture in the Late Middle Ages*, eds. M. A. Rossi, A. I. Sullivan, Leiden – Boston: Brill, 91–117.

Nastović, Ivan (2015): *Uvod u dubinsku psihologiju*, Novi Sad: Prometej; Beograd: Centar dr Ivan Nastović.

Panou, Eirini (2020): *The Cult of St Anna in Byzantium*, London – New York: Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham – Routledge.

Пејић, Светлана (2015): *Краљица и монахиња Јелена и црква Благовештења манастира Градац – црнице о даривањима*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, 187–196.

Поповић, Даница (1999–2000): *Култ краља Драгутина – монаха Теоктиста*, Зборник радова Византолошког института 38, 309–326.

Поповић, Мирослав (2010): *Српска краљица Јелена између римокатоличанства и православља*, Београд: ПБФ Институт за теолошка истраживања.

Поповић, Мирослав (2015): *Нови осврт на датовање писма–заклетве краљице Јелене дубровачком архиепископу, кнезу и општини*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, 53–60.

Порчић, Небојша (2021а): *Марија, сестра српске краљице Јелене*, Историјски часопис 70, 31–68.

Porčić, Nebojša (2021b): *Documents of Mary of Cayeux Concerning Grants to the Abbey of Dommartin and an Agreement with the King of England*, Иницијал. Часопис за средњовековне студије 9, 181 – 208.

Радојчић, Светозар (1996): *Портрети српских владара у средњем веку*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.

Rozenvajn, Barbara – Rikardo Kristijani (2019): *Šta je istorija emocija?*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

- Спремић, Момчило (2014): *Србија и Венеција (VI–XVI век)*, Београд: Службени гласник.
- Станковић, Влада (2022): *Милутин свети краљ*, Београд: Vukotić Media.
- Стојковски, Борис (2015): *Краљица Јелена и Угарска*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, 41–48.
- Тодић, Бранислав (2006–2007): *Сопоћани и Градац. Узајамност фунерарних програма две цркве*, Зограф 31, 59–77.
- Тодић, Бранислав (2018): *Култ градачке ктиторке краљице и монахиње Јелене*, Саопштења 50, 33–50.
- Тодић, Бранислав (2019): *О школи за девојке на двору српске краљице Јелене*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 85, 3–14.
- Томин, Светлана (2014): *Српска краљица Јелена: владарка и монахиња*, Нови Сад: Платонеум.
- Трифунковић, Ђорђе – Зорица Витић (1999): *Житије краља Дагутина, у манастиву Теоктиста. Прилог познавању рукописног наслеђа архиепископа Данила II*, Зборник Матице српске за књижевност и језик 47, 117–141.
- Ћирковић, Сима (1998): *Краљ Стефан Драгутин*, Рачански зборник 3, 11–20.
- Узелац, Александар (2014): *О српској принцези и бугарској царици Ани: прилог познавању брака краља Милутина*, Историјски часопис 63, 29–46.
- Узелац, Александар (2021): *Марија де Кајо, сестра краљице Јелене*, у: Између Подунавља и Средоземља. Тематски зборник посвећен проф. др Синиши Мишићу поводом његовог 60. рођендана, ур. К. Митровић, А. Узелац, Ниш: Центар за црквене студије; Пожаревац: Народни музеј, 187–206.
- Frenz, Thomas (2008): *I documenti pontifici nel medioevo e nell'età moderna*, Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica.
- Цветковић, Бранислав – Гордана Гаврић (2015): *Краљица Јелена и фрањевци*, у: Јелена – краљица, монахиња, светитељка, 119–135.

Katarina Mitrović

QUEEN HELEN IN THE ROLE OF A MOTHER

This paper considers the personality of Queen Helen (around 1250–1314) as a mother. The main topic is her relationship with her sons, King Stefan Dragutin (1276–1282) and King Stefan Uroš II Milutin (1282–1321). Her sons had deep respect and loyalty to their mother, and her authority was rooted in the personal traits that mostly mirrored the virtues expected from a model of Christian female ruler like wisdom, social graces, modesty, charitability and protectiveness of the family, clergy and religious institutions as well as people in need because of old age, illness, poverty. Relations with the female members of the family were also studied: with her daughter Brnjača, daughters-in-law Queen Consorts Katalina and Simonida and granddaughters Katarina and Margarita. All relations in which Queen Helen may have been seen as a mother figure by other individuals or small groups were also taken into consideration, like the monastic family and builders who constructed her bequest monastery of Gradac dedicated to celebration of Annunciation or members of marginalized groups referred to in different sources as *widows, destitute girls, the lame, ill, blind or the poor*. All sources were studied that provide information relevant to the paper topic: *Life of Queen Helen* written by her close associate, archbishop Danilo II; writings of Theodore Metochites and other Byzantine authors; Charter for the Benedictine Abbey of St. Mary of Ratac near Bar; correspondence with the Apostolic See, mainly Pope Nicholas IV; donor inscriptions on the Benedictine Church at the Monastery of St. Sergius and Bacchus on the Bojana River; as well as artistic renderings (frescos and icons) and inscriptions on them. The collected data are interpreted in the key of the depth psychology, mother archetypes of Carl Gustav Jung and the transaction analysis as a theory of communication. Reconstruction was thus rendered of a potentially probable personality of Queen Helen, taken from one of the primary roles in her life.